

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TARIXIY GEOGRAFIYASI (1991 - 2000 - YILLAR)

¹Elmo'minov Abdurahob Xudoyberdi o'g'li,

²O'rozdavlatov Samandar Alisherovich,

³Xushboqov Elyor Abdukarim o'g'li,

⁴Amirqulova Feruza Muzaffar qizi

^{1,2,3,4}Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabalari

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7430708>

ARTICLE INFO

Received: 29th November 2022

Accepted: 11th December 2022

Online: 12th December 2022

KEY WORDS

Amudaryo, Termiz, MDH, Sherobod, Mingbuloq, relef, So'x.

ABSTRACT

O'zbekiston geografik o'rniga ko'ra O'rta dengiz bo'yidagi Ispaniya, Italiya, Gretsiya kabi mamlakatlar bilan taxminan bir geografik kenglikda joylashgan. Lekin O'zbekiston Yevrosiyo materigining ichki qismida okean va dengizlardan uzoqda joylashganligi tufayli subtropik okrugdan farq qiladi.

O'zbekiston Turkistonning markaziy qismida joylashgan. Uning hududining asosiy qismi Amudaryo bilan Sirdaryo orasida bo'lib, mo[^]tadil va subtropik iqiim mintaqalarida o'mashgan. O'zbekistonning eng shimoiy nuqtasi Ustyurt platosining shimoli-sharqida, Orol dengizi qirg'og'ida bo'lib, 45°31' shimoliy kenglikdadir. Eng janubiy nuqtasi esa Termiz shahri yonida, Amudaryo qirg'og'ida bo'lib, 37° 11' shimoliy kenglikka to'g'ri keladi. Respublikaning eng g'arbiy nuqtasi Ustyurt platosida 56°00' sharqiy uzoqlikda, eng sharqiy nuqtasi esa O'zbekiston bilan Qirg'iziston chegarasida, O'zgan shahri yaqinida bo'lib, 37°10' sharqiy uzoqlikdadir. O'zbekistonning eng shimoliy nuqtasi bilan eng janubiy nuqtalari orasidagi masofa 925 km, eng g'arbiy nuqtasi bilan eng sharqiy nuqtalari orasidagi masofa esa 1400 km. O'zbekiston janubi-sharqda Tojikiston bilan, sharqda Qirg'iziston bilan, shimol va shimoli-g'arbda Qozog'iston bilan, janubi-g'arbda esa Turkmaniston bilan chegaradosh. Janubda O'zbekiston torgina Surxon — Sherobod vodiysida Afg'oniston bilan

chegaradosh. Bu yerda Afg'oniston bilan O'zbekiston chegarasi Amudaryo orqali o'tadi.¹

O'zbekiston geografik o'rniga ko'ra juda qulay. Chunki uning hududi Turkistonning markazidagi tabiiy sharoiti qulay va tabiiy boyliklarga serob bo'lgan yeriami o'z ichiga oladi. O'zbekistonning ko'p qismining tekislikdan iborat bo'lishi hamda serunum vohalarning - Chirchiq - Ohangaron, Farg'ona, Zarafshon, Qashqadaryo. Surxondaryo, quyi Amudaryoning mavjudligi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga qulay sharoit yaratib bergan. O'zbekiston hududi janubi-sharqdan shimoli-g'arbga cho zilib, o'sha tomonga qarab pasayib boradi. Respublika yer usti tuzilishi jihatidan Tojikiston va Qirg'izistondan keskin farq qiladi. O'zbekiston hududining 71 foizini dehqonchilik uchun qulay vodiylar, tekisliklar va tog' oldi tekisliklari tashkil etadi. O'zbekiston tabiiy sharoiti xilma-xil bo'lib, yozda ham qor va muzlar bilan qoplangan. Balandligi 4688 metrga yetuvchi Hazrati Sulton cho'qqisi bilan

birga dengiz satqidan 12 metr chuqurlikda Mingbuloq botig'i bor.²

O'zbekiston hududi o'zining geologik taraqqiyoti mobaynida murakkab jarayonlarni boshidan kechirgan. Shuning uchun uning reliefi xilma-xildir. Respublikaning sharqiy va janubi-sharqiy qismini O'rta Osiyoning eng baland tog'Mari Tyanshan va Pomir - Oloy tizmalarining tarmoqlari qoplab olgan. Bu tog'lar g'arb va shimoli g'arb tomon pasayib boradi, sharq va janubi-sharqda esa ularning balandligi dengiz satqidan 7495 metrga etadi. O'zbekistonning shimoli-g'arbiy qismi esa Turon tekisligining markaziy qismi bilan band. Shunday qilib, O'zbekiston hududi yer usti tuzilishi jihatidan ikkita katta qismga, ya'ni tog'li va tekisliklarga bo'linadi. Bu qismlar o'z maydonlarining katta-kichikligi bilan bir-biridan farq qiladi. O'zbekiston hududining 70% ga yaqini tekislik, qolgan 30% qismini esa tog'lar egallaydi. Bu qismlarning chegaralari nihoyatda egri-bugri bo'lib, tog'larning ba'zi bir tizmalari tekislik qismining ichkarisiga surilib kirgan, ayrim joylarda tekislik ham tog' tizmalari orasiga qo'ltiq shaklida kirib qolgan. O'zbekiston okean va dengizlardan uzoqda, Yevrosiyo materigining ichki qismida joylashganligi tufayli kontinental iqlimga ega bo'lib, osmoni nihoyatda ochiq. Seroftob, uzoq davom etadigan jazirama issiq va qurug' yoz bilan, shu geografik kenglik uchun birmuncha sovuq qish bilan tavsiflanadi. O'zbekistonda iqlimning barcha unsurlarining yillik o'zgarishi orasida katta tafovutlar raavjud bo'lib, ular eng avvalo iqlim hosil qiluvchi omillarning xususiyatlariga bog'liq.³

O'zbekiston cho'l zonasida, asosan subtropik kengliklarda, okeanlardan ichkarida joylashgan. Bu esa uning

iqlimidagi ba'zi xususiyatlarni, chunonchi, quyoshni ufqdan baland turib uzoq vaqt yoritib va isitib turishini, kam bulutli bo'lishligini shakllanishida muhim o'rin tutadi. O'zbekiston ancha janubiy kengliklarda (taxminan 37°11' va 45°36' shimoliy kengliklarda) joylashganligi tufayli yozda quyosh nuri ancha tik tushib (iyunda shimolda 71 - 72°, janubda 76° balandda turadi) uzoq vaqt nur sochib turadi. Qishda O'zbekiston shimolida quyosh 21°, janubda esa 29° burchak hosil qilib turadi. Respublika hududining shimoldan janubga 8°25' cho'zilganligi tufayli quyoshning nur sochib turish davri va u bilan bog'liq holda yalpi quyosh radiatsiyasining miqdori ham o'zgaradi. Shu sababli Toshkentda quyosh yiliga o'rta hisobda 2889 soat nur sochib tursa, eng janubda joylashgan Termizda bu ko'rsatkich 3095 soatni tashkil etadi.⁴

O'zbekistonda yil bo'yi, ayniqsa, yozda havo ochiq bo'lib, bulutli kunlarjuda kam, shu tufayli respublikada qishloq xojalik ekinlarining pishib yetishadigan davri hisoblangan may - oktabr oylarida Toshkentda quyosh 1749 soat nur sochib tursa, Termizda 2012 soatga teng. Qishda O'zbekiston hududiga ba'zan iliq tropik havo massalari Eron, Afg'oniston tomondan kirib keladi. Natijada, Turkistonning janubiy qisnida mo'tadil mintaqa sovuq havosini Eron va Afg'onistondan kirib kelgan iliq tropik havosidan ajratib turuvchi qutb fronti vujudga keladi. O'zbekiston tog' oldi qismlariga yiliga o'rtacha 300 - 500 mm (Denovda - 360 mm, Qamashida - 327 mm, Samarqandda - 328 mm, Toshkentda — 359 mm, Jizzaxda — 425 mm, Kitobda — 545 mm) gacha yog'in tushadi. Respublikada eng ko'p yog'in uning tog'li qismiga, xususan g'arbiy Tyanshan,

Zarafshon va Hisor tog'larining g'arbiy va janubi-g'arbiy yonbag'irlariga to'g'ri kelib, o'rtacha yillik yog'in miqdori 550 - 900 mm, ayrim joylariga esa 900 mm. dan ham ortiq yog'in tushadi (Hazrati Bashirda — 550 mm, Sharq'unda — 625 mm, Chimyonda — 787 mm, Xumsonda — 879 mm, Omonqo'tonda- 881 mm).⁵

O'zbekiston Turkistonning markazida, materikning ichki qismida joylashganligi tufayli uning daryolari okean va dengizlarga quyilmaydi, binobarin berk havzaga qaraydi. Respublika daiyolari hudud bo'yicha notekisjoylashgan bo'lib, o'ziga xos gidrologik xususiyatga ega. O'zbekiston hududida daryo tarmoqlarining zichligi bir xil emas. Respublika yer maydonining 71% ni ishg'ol qilgan tekislik qismida daryo tarmoqlari juda siyrak joylashib, har kv. km. maydonga 2 metr uzunlikdagi daryo to'g'ri keladi. Vaholanki, MDH (Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi) hududi bo'yicha daryo tarmoqlarining o'rtacha zichligi har kv. km. maydonga 140 metrdir. Respublika hududining 17% ni ishg'ol qilgan adirlar qismida esa daryo tarmoqlari nisbatan zichlashib boradi. Lekin bu yerlardan juda ko'p sug'orish shoxobchalari (ariq, kanal) boshlanib, ularning suvini har tomonga tarqatib, sug'orishga sarflab yuboradi. O'zbekiston yer maydonining 12% ni ishg'ol qilgan tog'li qismida har kv.km. maydonga o'rtacha 140 - 150 metr uzunlikdagi daryo tarmoqlari to'g'ri keladi. Respublika hududida daryo tarmoqlarining zichligi bir xil emasligi eng avvalo uning rel'efiga, iqlimiy xususiyatlariga bog'liq. Shu sababli refefi baland, semam, yog'inga nisbatan (haroratning pastligi tufayli) bug'lanish kam bo'lgan (potensial buqlanish) tog'li qismida yoqqan yog'inning ko'p qismi oqimga aylanib, soy

va daryolami hosil qiladi. Ma'lumotlarga ko'ra, respublika tog'larining g'arbiy qismida yiliga 1000 - 1500 mm. gacha yog'in tushadi. Bu esa tog'larning g'arbiy yonbag'ridan boshlanuvchi Norin, Zarafshon Chirchiq, Qoradaryo kabidaryolarning sersuv bo'ttshiga sababchi bo'lgan.⁶

Respublika tekislik qismida esa, aksincha, yoz issiq, quruq, seroftob bo'lib, yillik yog'in miqdori 80 - 200 mm atrofida. Lekin mumkin bo'lgan bug'lanish esa 1500 - 2000 mm. ga yetadi. Bunday iqlimiy sharoitda oqimning vujudga kelishi juda qiyin. Shu tufayli O'zbekiston tekislik qismida daryo tarmoqlari juda siyrak. Shunday qilib, O'zbekiston tog'li qismi bu qor-muz, yomg'ir suvi yig'iladigan, yer usti va yer osti suvlari vujudga keladigan mintaqa bo'lsa, aksincha, uning tekislik qismi esa o'sha tog'lardan oqib kelayotgan suvlami sarflaydigan mintaqadir. O'zbekiston daryolari asosan uning tog'li qismidan hamda Qirg'iziston va Tojikiston hududidagi tog'klardan suv oladi. Agar Amudaryo va Sirdaryo havzalarida vujudga keiadigan yillik oqimni 100% desak, shundan Amudaryoning 8%, Sirdaryoning 10% oqimi O'zbekistonning hududida vujudga keladi, xolos. Shuningdek, O'zbekistonning eng muhim daryolari hisoblangan Norin, Qoradaryo, So'x, Chirchiq, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryolaming ham yuqori oqimlari respublika hududidan tashqarida joylashib, o'sha joylardan suv to'playdi va to'piagan suvini o'rta va quyi oqimida, ya'ni respublika hududiga sarflaydi. O'zbekiston suv to'playdigan uning tog'li qismida oqimning vujudga kelish miqdori, rejimi va tarqalishi hamma qismida bir xil emas. Bu eng avvalo tog'larning orografik tuzilishiga,

balandligiga, yogfinlaming miqdoriga bog'liq.⁷

Haqiqatan ham tog' tizmalarining nam havo oqimiga ochiq va ularning yunalishiga ro'para bo'lgan tog'larning janubi-g'arbiy va g'arbiy yoqin ko'proq tushadigan yonbag'irlarida suv yig'adigan maydonlari suvga eng serob hisoblanadi. Shu sababli Hisor tog'ining janubi-g'arbiy yonbag'ridan, g'arbiy Tyanshanning janubi-g'arbidan suv oluvchi daryolar (Pskom, Ugom, Ko'ksuv, Surxondaryo va Qashqadaryoning ayrim irmoqlari) ning oqim moduli (suv yiqilish maydonlarining nisbiy sersuvligi) katta. Bu joylarda tog'larning 3000 metr balandliklarida bir kv. km. maydondan sekundiga 30-50 litr oqim vujudga keladi. Aksincha, respublika tog'larining shimoliy, sharqiy yonbag'irlarida, xususan, Oloy, Turkiston, Zarafshon, Hisor tog'larining shimoliy, sharqiy yonbag'irlarining 3000 metr baland qismlarida bir kv. km. maydonda sekundiga 7—12 litroqim to'planadi. O'zbekiston yer osti suvlari ham umumiy suv resursining bir qismi sifatida xalq xo'jaligi taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi Respublikamiz hududi 448,97 ming kv.km. ni tashkil etib, Norvegiya, Finlyandiya, Buyuk Britaniya va Italiya kabi

davlatlar hududidan katta. O'zbekistonning raaydoni Belgiya, Niderlandiya va Daniya kabi davlatlarning yer maydonlarini qo'shib hisoblaganda ham ulardan 4 marta kattadir. Respublikamiz hududi Shveysariya davlati hududidan esa 10 marta ziyoddir. O'zbekiston Respublikasi hududi Qoraqalpog'iston Respublikasi, 12 viloyat va Toshkent shahridan iborat. Respublikada 2018-yil 1-yanvar holatiga ko'ra 170 ta tuman, 119 ta shahar (respublika va viloyat bo'ysunuvida — 31 ta) mavjud.⁸

Xulosa

O'zbekiston O'rta Osiyoning markaziy qismida, asosan, Amudaryo bilan Sirdaryo orasida joylashgan. O'zbekistonning eng shimoliy nuqtasi Ustyurt platosining shimoli sharqida bo'lib, 45° 36' shimoliy kenglikdadir. Eng janubiy nuqtasi Termiz shahri yonida, Amudaryo qirg'og'ida bo'lib, 37° 11' shimoliy kenglikda. Eng g'arbiy nuqtasi Ustyurt platosida bo'lib, 56°00' sharqiy uzoqlikda, eng sharqiy nuqtasi esa Farg'ona vodiysining sharqiy qismida, 73° 10' sharqiy uzunlikdadir. O'zbekistonning eng shimoliy nuqtasi bilan janubiy nuqtasi orasidagi masofa 925 km ga, eng g'arbiy nuqtasi bilan sharqiy nuqtasi orasidagi masofa esa 1400 km ga teng.

References:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — T.: Adolat, 2016.
2. O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. -T., 1996.
3. O'zbekistonning yangi tarixi. III jild. -T.: Sharq, 2000.
4. O'zbekiston tarixi. -T.: Universitet, 1997.
5. Panjiyev, J. T. O. G. L., Bozorov, Q. D. O. G. L., & Xolboyev, J. L. O. G. L. (2022). Artificial irrigation system during the reign of Amir Temur and the Temurids. *Science and Education*, 3(1), 154-156.
6. Nazirov, B. (2020). Ўзбекистонда жисмоний маданият ва спортнинг ривожланиш тарихи. СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР.

7. Nazirov, B. (2020). "IMOMUL HUDA-HIDOYATGA BOSHLOVCHI IMOM. MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS.
8. Yakubova, D. (2022). SURXONDARYO TARIXI. LESSON PRESS.
9. Yakubova, D. (2021). Ўзбекистонда пахта яккаҳоқимлиги ва унинг натижалари. Tafakkur Avlodi.
10. Диларам Тажиевна Ёқубова (2021). СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА ИНГИЧКА ТОЛАЛИ ПАХТАДАН ЮҚОРИ ҲОСИЛ ОЛИШ АГРОТЕХНИКАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШДА М.С.ИСТОМИННИНГ ФАОЛИЯТИ. Academic research in educational sciences, 2 (4), 1802-1810. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00801
11. Ёқубова, Д. Т. (2020). Сурхондарё вилоятида ингичка толали пахтадан юқори ҳрсил олиш агротехникасининг ривожланишида м. с. истоминнинг фаолияти. Хоразм маъмур академияси ахборотномаси, 120-123.
12. Ёқубова, Д. Т. (2020). Сурхондарё вилоятида ингичка толали пахтадан юқори ҳрсил олиш агротехникасининг ривожланишида м. с. истоминнинг фаолияти. Хоразм маъмур академияси ахборотномаси, 120-123.
13. Normamatova, Pardaxol Ochildiyevna (2021). MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTON TASHQI IQTISODIY ALOQALARNING YO'LGA QO'YILISHI (SURXON VOHASI MISOLIDA). Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (11), 871-876.
14. Abdirasulovich, B. M. (2022). HISTORY OF UZBEK TAKIYAS IN ISTANBUL AND ECONOMIC RELATIONS WITH THE OTTOMAN STATE. Modern Journal of Social Sciences and Humanities, 5, 116-119.
15. Safarovich, N. B. (2022). Distribution of Modern Sports in Central Asia in Colonial Conditions (Late XIX and Early XX Centuries) Spread of Modern Sports in Middle Asia Under Colonial Conditions (End of the XIX Century-Beginning of the XX Century). CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 3(12), 21-29.
16. Nazirov, B. (2022). Aburazzoq Samarqandiyning "Matlai sadayn va majma ul bahrayn" asarida tarixiy shaxslar talqini. "Lesson press" Nashriyoti.
17. Panjiyev, J. T. O. G. L., Bozorov, Q. D. O. G. L., & Xolboyev, J. L. O. G. L. (2022). Artificial irrigation system during the reign of Amir Temur and the Temurids. Science and Education, 3(1), 154-156.